

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

ЗА ЕДНО СТЕНОПИСНО ВЛАДЕТЕЛСКО ИЗОБРАЖЕНИЕ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана КОСЕВА

ABOUT ONE RULLER'S FRESCO PAINTING FROM THE EXCAVATIONS OF THE CHURCH “ST. 40 MARTYRS” IN VELIKO TARNOVO

Diana KOSEVA

Abstract: In 2004 frescos in three lime pits and one mortar mixer in the northern yard of the church “St. 40 Martyrs” are found great deal of fragmented murals. May be considered with certainty, that the pictural art fragments, found in pits, lime pits and mixers from the north of the temple, were filled up during the main reconstruction of the church. This will say, that this material is associated with the first fresco painting of the temple in 1230.

In the article, before all, we pay attention to one image, which is related to a church-donor's composition or a ruler's portrait. This image, discovered and supplemented with new parts in the process of discrimination, bears the brightest marks of the nature and style of the first fresco painting of the church. 24 parts of the image under consideration are found.

The middle part of the face of a man is preserved, with the nose, lips and beard, the silhouette of the hair-style and also a crown of cross-metal collars and gold-lace matter. The head is embraced by a nimbus, which suggests, that if the image is of a secular person, as it appears, it is of the Bulgarian ruler.

In the case it is certain, that we are facing a rulers' image, that can be identified with the Bulgarian Tsar Ivan Asen II, who had built thoroughly and fresco-painted to the end the temple “St. 40 Martyrs”. This, though fragmented, the image complements the imagination for the church-donor's portrait in the Medieval Bulgaria and furthermore, the identification with the royal image of Ivan Asen II is a valuable source for the Bulgarian history.

Key words: frescos, excavations, the Church “St. 40 Martyrs”, town of Veliko Tarnovo, royal image, donor's portrait, tsar Ivan Asen II, Medieval Bulgaria.

При последните археологически проучвания в северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ се попадна на значително количество нов фрагментиран стенописен материал [Тотев, К. 2000 – 2001, с. 128 – 141; Тотев, К., Дерменджиев, Е., Еленски, Н., Кара依лиев, П., Чокоев, И., Станчева, М., Русев, С., Косева, Д. 2002, с. 119 – 120; Тотев, К., Дерменджиев, Е., Кара依лиев, П., Чокоев, И., Станчева, М., Русев, С., Косева, Д. 2003, с. 113; Тотев, К., Дерменджиев, Е. 2004, с. 200; Тотев, К., Дерменджиев, Е. 2005, с. 295; Тотев, К., Дерменджиев, Е., Кара依лиев, П. 2006, с. 382]. Някои от фреските са открити в стратиграфска ситуация, свързани в контекст с материали и данни от строителната история на църквата и съществуването на некропола. Значителният по обем материал произхожда от три находища със стенописи (2000 бр.). Това са откритите през 2004 г. фрески в три варници и едно хоросаново бъркало, свързани с основния ремонт на църквата „Св. 40 мъченици“ [Тотев, К., Дерменджиев, Е. 2004, с. 295]. Варниците, в които са попаднали стенописните фрагменти, се намират в северния двор¹. Те са правени по времето, когато е функционирал некрополът, защото има

¹ Само в една от варниците се откриха над 1000 стенописни фрагмента.

гробове, които остават под варниците, и други, които са вкопани в тях. Може да се счита със сигурност, че живописните фрагменти, открити в ями, варници и бъркала от север на храма, са били насипани по време на основното преизграждане на църквата. Това означава, че този материал е свързан с първото стенописване на храма през 1230 г. [Тотев, К. 2001, обр. 5 – 1, 2, с. 38 – 39]

Многобройните парчета, открити в северния двор на църквата, са с най-разнообразен характер – части от надписи, дипли от дрехи, рамки и фонове, декорация на книги, кантове от облекло и пр. Сред тях обаче се обособява една група фрески, които представляват части от образи, чийто мащаб е с размерите на естествените човешки пропорции. Тук ще спрем вниманието си преди всичко на едно изображение, което е свързано, както ще видим, с ктиторска композиция или владетелски портрет. Този образ, открит и допълван с нови части при селектирането на стенописните фрагменти, носи ярки белези за характера на стила от първото живописване на църквата.

Техниката на полагане на живописиста е смесена, при което процесът започва върху мокра основа и се довършва на сухо със свързвател в боите. Подложките са охрово-зеленикави, карнацията е охрово-розова, а светлините – бели. Стъпаловидното им нанасяне е много фино и създава усещането за нежно нюансиране. Овалът и детайлите по лицата са очертани с тънка, кафява, уверено контролирана линия. На места изящната рисунка се подсилва от тънък черен контур, а рефлексите са маркирани с акценти от чист цинобър. Художникът, създал този образ, се отличава с утвърдени умения на рисуващ, допълвани от изграден живописен похват с характерно нежно моделиране. В случая е по-важно да се изтъкне, че технологията и стилът на работа отвеждат към екип художници, успял сърчно и изящно да предаде класическа хубост на лицето и да изпълни живописиста с неповторима свежест, светлина и блясък.

От разглеждания образ са открити 24 части, скрепени в каре с размери 47 x 30 см. Запазена е средната част от лицето на мъж с носа, устните и брадата, силуета на прическата, както и корона от кръстосани метални обръчи и златосърмена материя. Това е камилавкион, украсен в центъра с камък, поставен в арковидна касета, а по периферията обръчите са обточени с перли (обр. 1, 2). Косата се спуска до раменете. При основата на шията се виждат гънките от пурпурно наметало, което се захваща с фибула, украсена с голям червен камък, вграден в елипсовидна касета, както и края на връзката, с която то се пристяга. Главата е обхваната от нимб, което подсказва, че ако изображението е на светско лице, както изглежда, то е на българския владетел. Пропорциите са малко по-дребни от естествен човешки ръст. Прави впечатление мекото моделиране на обемите. Леко изгърбеният нос е очертан от тъмна карминена линия, около която прозира кафяво-червеникав нюанс. Тънката черна линия се явява тук само като акцент под мустаците и около брадата, както и като очертание на горния клепащ на очите, от които са запазени малки части.

От изображението може да се установи, че представеният мъж е на средна възраст. Има възможност портретното изображение да е на ктитора на храма – цар Иван Асен II. Ако потърсим известна аналогия на този образ, трябва да обърнем поглед към стенописите от църквата „Панагия Космосотира” във Ферес (Гърция), и по-скоро към изображението на св. Прокопий, чиято фронтална диспозиция на главата, диадемата и прическата напълно съответстват [Acheimastou-Potamianou, M. 1994, ill. 30; Косева-Тотева, Д. 2016, част II, табл. XVIII]. Охрово-розовата карнация обаче е по-близка до изображенията на крал Владислав и останалите представители на династията на Неманичите върху стенописите от Милешево [Talbot-Rice, D., Radojčić, S. 1959, Tabl. XII – XIV; Косева-Тотева, Д. 2016, част II, кат. № 21.18; табл. XIX, XX].

В случая е сигурно, че се сблъскваме с владетелски образ, който може да се идентифицира с българския цар Иван Асен II, издигнал из основи и стенописал докрай храма „Св. 40 мъченици”. Този, макар и фрагментиран, образ допълва представата за ктиторския портрет в средновековна България, а освен това идентификацията му с царското изображение на Иван Асен II е ценен извор за българската история [Василиев, А. 1960; Миятев, К. 1961, ил. на с. 46 – 54; Бакалова, Е. 1977, с. 162 – 166, обр. 131; Бакалова, Е. 1985, с. 45 – 57; Мавродинова, Л. 1969, с. 17 – 21; Мавродинова, Л. 1980, с. 132 – 147; Мавродинова, Л. 1985, с. 48 – 49; Мавродинова, Л. 1995, с. 54, обр. 70, 72; с. 55 – 57, обр. 85; с. 68 – 69, обр. 109; Божкова, С. 1979, с. 26 – 31; Gerov, G., Kirin, As. 1993 – 1994, p. 51– 64; Дерменджиев, Е., Косева, Д. 2001, с. 38 – 45; Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. 2005, с. 79 – 111]. Досега от запазените средновековни портрети в България е известен само малък фрагмент с изображение на Иван Асен II от ктиторската композиция в Затрупаната църква „Събор Архангели” при с. Иваново [Бакалова, Е. 1988, с. 31 – 46; Мавродинова, Л. 1988, с. 175 – 202; Мавродинова, Л. 1995, с. 49]. От него се вижда горната част от владетелска корона с кръст, допоясната фигура на благославящ Христос и част от надпис „...на всички българи”. В тази връзка от

значение са различията в интерпретацията на короните върху фрагментите от църквата „Св. 40 мъченици” и Затрупаната църква спрямо тези на владетелите от ктиторските портрети в Милешево. Докато българския цар е представен с висока корона камилавкион, сръбските крале са изобразени с ниски диадеми. Изглежда, това е личен избор на Иван Асен II, който конкретно насочва поглед към владетелските инсигнии на династията на Комнините. С такива корони са изобразени Алекси I Комнин (1081 – 1118) и Йоан II Комнин (1118 – 1143) на мозаечните портрети в църквата „Св. София” в Константинопол, както и Мануил Комнин (1143 – 1180) на миниатюра към ръкопис от 1166 г., съхраняван във Ватиканската апостолическа библиотека – Cod. Vat. gr. 1176, fol. 1r. Такова сходство се открива и при женските корони [Атанасов, Г. 1999, с. 189 – 190, табл. XIX-2-4].

Живописата от разглеждания образ е сходна с фреските от параклиса „Архангел Михаил” при Иваново, тези от първото стенописване в църквата „Св. Ап. Петър и Павел” във В. Търново и най-общо с фреските от Милешево. Като типаж обаче той поразително напомня фреските от църквата „Панагия Космосотира” във Ферес (след 1152) и по-скоро единия от четиримата светци воители, разположени между прозорците на северната и южната стена, които се идентифицират с членове на императорското семейство на ктителя на църквата – севастократор Исак Комнин, син на Алексий I Комнин и баща на Андроник I Комнин². Стенописите от първото живописване в търновския храм „Св. 40 мъченици” се вписват в рамките на Комниновия стил, но колоритът при тях става по-ярък и обогатен с нюанси, контурите не са плътно черни, а се заменят с червеникаво-кафяви, като черната линия е акцент и се показва само на отделни места. Наблюдава се определен стремеж чрез израза на лицата и жестовете да се подчертава душевното състояние на представените.

Остава загадката защо е търсен като протомодел един от образите на четиримата Комнини от манастира във Ферес? Отговор на въпроса може да бъде открит в конкретното поръчителство на храма от Иван Асен II – като символ на победата именно над епирския император Теодор Комнин и същевременно като негова царска гробнична църква. Стенописите от Фере са най-близките и единствени на Балканите портрети на членове на прочутата императорска фамилия на Комнините, а Иван Асен II печели битка срещу един от техните наследници и се чувства съизмерим като владетелско достойнство и авторитет, което го кара да търси именно в тяхно лице иконографски прототип за своето царско изображение в храма „Св. 40 мъченици” [Косева-Тотева, Д. 2016, част I, с. 106].

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Атанасов, Г. 1999 – Георги Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999. [Georgi Atanasov. Insigniite na srednovekovnite balgarski vladeteli. Pleven, 1999.]

Бакалова, Е. 1977 – Е. Бакалова. Бачковската костница. София, 1977. [E. Bakalova. Bachkovskata kostnitsa. Sofiya, 1977.]

Бакалова, Е. 1985 – Е. Бакалова. Ктиторските портрети на цар Иван Александър като израз на политическата и религиозна идеология на епохата. – Проблеми на изкуството, 1985, кн. 4. [E. Bakalova. Ktitorskite portreti na tzar Ivan Aleksandar kao izraz na politicheskata i religiozna ideologiya na epohata. – Problemi na izkustvoto, 1985, kn. 4.]

Бакалова, Е. 1988 – Е. Бакалова. Принос към изследване на царската идеология в средновековна България (Стенописите в църквата „Св. Архангел Михаил” край Иваново). – Проблеми на изкуството, 3, 1988, 31–46. [E. Bakalova. Prinos kam isledvane na tzarskata ideologiya v srednovekovna Balgariya (Stenopisite v tzarkvata “Sv. Arhangel Mihail” kray Ivanovo). – Problemi na izkustvoto, 3, 1988.]

Божкова, С. 1979 – С. Божкова. За ктиторските изображения в средновековното българско изкуство. – Изкуство, 1979, кн. 6, 26–31. [S. Bozhkova. Za ktitorskite izobrazheniya v srednovekovnoto balgarsko izkustvo. – Izkustvo, 1979, kn. 6.]

Василиев, А. 1960 – Асен Василиев. Ктиторски портрети. София, 1960. [Asen Vasiliev. Ktitorski portreti. Sofiya, 1960.]

Дерменджиев, Е., Косева, Д. 2001 – Евгени Дерменджиев, Диана Косева. Опыт архитектурной реконструкции “Церкви” скального ансамбля близ села Иваново. – В: Скални и мегалитни паметници – проблеми и пътища за тяхното разрешаване. Международна конференция. София, 2001, 38 – 45. [Evgeni Dermendzhiev, Diana Koseva. Opyt

² Acheimastou-Potamianou, M. 1994, p. 22, ill.; p. 28 – 32; Ousterhout, R., Bakirtzis, C. 2007, p. 49 – 85. Представителите на Комниновата династия в случая са персонифицирани в иконографията на св. Прокопий, св. Меркурий, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат и носят портретните черти на тази императорска фамилия. Това никак не е случайно, тъй като военните светци много често са патрони на управляващите от тази династия.

arhitekturnoj rekonstruktzii "Tzerkvi" skalynogo ansamblya bliz sela Ivanovo. – V: Skalni i megalitni pametnitsi – problemi i patishta za tyahnoto razreshavane. Mezhdunarodna konferentziya. Sofiya, 2001.].

Косева-Тотева, Д. 2016 – Диана Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната столица Търново. Част I. Велико Търново, 2016; Част II. Велико Търново, 2016. [Diana Koseva-Toteva. Stenopisi ot arheologicheskite razkopki na srednovekovnata stolitza Turnovo. Chast I. Veliko Tarnovo, 2016; Chast II. Veliko Tarnovo, 2016.].

Мавродинова, Л. 1969 – Лиляна Мавродинова. Църквата в Долна Каменица. София, 1969. [Lilyana Mavrodinova. Tzyrkvata v Dolna Kamenitza. Sofiya, 1969.].

Мавродинова, Л. 1980 – Лиляна Мавродинова. Земенската църква. София, 1980. [Lilyana Mavrodinova. Zemenskata tzyrkva. Sofiya, 1980.].

Мавродинова, Л. 1985 – Лиляна Мавродинова. Скалните скитове при Карлуково. София, 1985. [Liljana Mavrodinova. Skalnite skitove pri Karlukovo. Sofiya, 1985.].

Мавродинова, Л. 1988 – Лиляна Мавродинова. Стенната живопис на скалните църкви в лаврата „Архангел Михаил” при Иваново. – ГСУ „Св. Климент Охридски”, ЦСВП „Ив. Дуйчев”, 82, (2), 1988, с. 175 – 202. [Liljana Mavrodinova. Stennata zhivopis na skalnite tzyrkvi v lavrata "Arhangel Mihail" pri Ivanovo. – GSU "Sv. Kliment Ohridski", TZSVP "Iv. Dujchev", 82, (2), 1988, p. 175 – 202].

Мавродинова, Л. 1995 – Лиляна Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995. [Liljana Mavrodinova. Stennata zhivopis v Bulgariya do kraja na XIV v. Sofiya, 1995.].

Миятев, К. 1961 – Кръстю Миятев. Боянските стенописи. Дрезден – София, 1961. [Krystju Miyatev. Boyanskite stenopisi. Drezden – Sofiya, 1961.].

Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. 2005 – М. Поповић, См. Габелић, Бр. Цветковић, В. Поповић. Црква Светог Николе у Станичењу, Београд, 2005. [M. Popović, Sm. Gabelić, Br. Tzvetković, V. Popović. Crkva Svetog Nikole u Stanichenu, Beograd, 2005.].

Тотев, К. 2000 – 2001 – Константин Тотев. История на проучванията на стенописите на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – Изв. на Ист. музей – В. Търново, 15 – 16, 2000 – 2001, с. 128 – 141. [Konstantin Totev. Istorija na prouchvaniyata na stenopisite na tzyrkvata "Sv. 40 mychenitzi" vuv Veliko Tarnovo. – Izv. na Ist. muzej – V. Tarnovo, 15 – 16, 2000 – 2001, p. 128 – 141].

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Еленски, Н., Караилив, П., Чокоев, И., Станчева, М., Русев, С., Косева, Д. 2002 – Константин Тотев, Евгени Дерменджиев, Н. Еленски, Пламен Караилив, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Диана Косева. Археологически разкопки на църквата „Св. 40 мъченици” във Велико Търново. – АОР през 2001 г. София, 2002, с. 119 – 120. [Konstantin Totev, Evgeni Dermendzhiev, N. Elenski, Plamen Karailiev, I. Chokoev, M. Stancheva, S. Rusev, Diana Koseva. Arheologicheski razkopki na tzarkvata "Sv. 40 machenitzi" vuv Veliko Tarnovo. – AOR prez 2001 g. Sofiya, 2002, p. 119 – 120].

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилив, П., Чокоев, И., Станчева, М., Русев, С., Косева, Д. 2003 – Константин Тотев, Евгени Дерменджиев, Пламен Караилив, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Диана Косева. Разкопки на некропола на църквата „Св. 40 мъченици” и източното крило на манастира Великата лавра във Велико Търново. – АОР през 2002 г. София, 2003, с. 113. [Konstantin Totev, Evgeni Dermendzhiev, N. Elenski, Plamen Karailiev, I. Chokoev, M. Stancheva, S. Rusev, Diana Koseva. Arheologicheski razkopki na tzarkvata "Sv. 40 machenitzi" vuv Veliko Tarnovo. – AOR prez 2002 g. Sofiya, 2003, p. 113].

Тотев, К., Дерменджиев, Е. 2004 – Константин Тотев, Евгени Дерменджиев. Разкопки на некропола на църквата „Св. 40 мъченици” във В. Търново. – АОР през 2003 г. София, 2004, с. 200. [Konstantin Totev, Evgeni Dermendzhiev. Razkopki na nekropola na tzarkvata "Sv. 40 mychenitzi" vuv V. Tarnovo. – AOR prez 2003 g. Sofiya, 2004, p. 200].

Тотев, К., Дерменджиев, Е. 2005 – Константин Тотев, Евгени Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол – централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици”. – АОР през 2004. София, 2005, с. 295. [Konstantin Totev, Evgeni Dermendzhiev. Razkopki na obekt "Nekropol – tzentralna chast na severniya dvor na tzarkvata "Sv. 40 machenitzi". – AOR prez 2004. Sofiya, 2005, p. 295].

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилив, П. 2006 – Константин Тотев, Евгени Дерменджиев, Пламен Караилив. Проучвания на обект „Некропол в северната половина на манастирския двор на църквата „Св. 40 мъченици”. – АОР през 2005 г. София, 2006, с. 382. [Konstantin Totev, Evgeni Dermendzhiev, Plamen Karailiev. Prouchvaniya na obekt "Nekropol v severnata polovina na manastirskiya dvor na tzarkvata "Sv. 40 machenitzi". – AOR prez 2005 g. Sofiya, 2006, p. 382].

Acheimastou-Potamianou, M. 1994 – M. Acheimastou-Potamianou. Byzantine Wall-Paintings. Athens, 1994.

Gerov, G., Kirin, A. 1993 – 1994 – G. Gerov, As. Kirin. New Data on the Fourteenth-Century Mural Painting in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina. – Zograph 23 (1993 – 94), p. 51 – 64.

Ousterhout, R., Bakirtzis, C. 2007 – R. Ousterhout, Ch. Bakirtzis. The Byzantine monuments of the Evros/Meric river valley. European center for Byzantine and Post-Byzantine monuments. Thessaloniki, 2007.

Talbot-Rice, D., Radojčić, S. 1959 – D. Talbot-Rice, Sv. Radojčić. Jugoslavija. Srednovekovne freske. Milano, Copiright in Paris, 1959.

Обр. 1. Владетелско изображение от първото стенописване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (1230 г.).

Обр. 2. Владетелско изображение от първото стенописване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (графична възстановка, Д. Косева).